

ВИШИТІ ВЕРБАЛЬНІ ТЕКСТИ НА УКРАЇНСЬКИХ РУШНИКАХ КІН. ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛ. ХХ СТ.: ФОЛЬКЛОР ЧИ ФЕЙКЛОР?

Стаття присвячена вишитим українським рушникам кін. ХІХ – першої пол. ХХ ст., що містять словесний компонент. Зазначено, що на сьогодні подібні зразки вишивок сприймаються багатьма дослідниками не лише як не варті серйозної уваги явище, але і як загроза справжньому, автентичному народному мистецтву. Проте вербальні тексти (зокрема, їхні діалектні особливості) як один зі складників таких вишивок часто є свідченням того, що вони склалися самостійно, а не копіювалися. У статті аналізуються вишиті рушники із написами, прототекстами яких є прислів'я "Не трудна моя робота, догодить була охота" та "Если любишь, так женись, а не любишь – откажись". Виявлено, що первинний текст (у нашому випадку, прислів'я) може зазнавати модифікацій залежно від контексту. У висновках автор пропонує розглядати вишиті епіграфи як фольклорні тексти.

Ключові слова: рушник, напис, вербальний текст, вишитий епіграф, прототекст, контекст, "брокарівщина", фольклор, фейклор, "псевдонародність".

Постановка проблеми. Рушники з написами, або епіграфічні рушники, не були об'єктом окремого дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців. Мало того, вишиті вербальні тексти сприймаються багатьма працівниками у сфері культури як не варті серйозної уваги явище. Під час роботи у фондах українських музеїв доводилося неодноразово чути: "Ці рушники ми не дуже цінуємо, ні, ми їх цінуємо, але не так, як ті...", "Ну, тут все буквально...", "Таких рушників ми не збираємо: у нас зразки лише чистого мистецтва". Крім того, деякі співробітники музеїв намагалися звернути на іншу тему: "Орнамент вже сам по собі несе інформацію...", "Тут в основному "хрестик", а знаєте, скільки цікавих є технік вишивання?" тощо.

Отже, намагатимемося розібратися: що собою являють вишиті вербальні тексти на українських рушниках кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.: фольклор чи фейклор?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки публікацій, де б зазначалися вишиті словесні тексти, не така велика кількість, доводиться говорити не про останні дослідження, а взагалі про ті, що нам відомі. В окремих працях мистецтвознавці, етнологи та

культурологи побіжно згадують деякі написи на рушниках, часто з тим, аби дати їм негативну оцінку. " ... Також потрапляють модні тепер ініціали нареченого або нареченої і чужі селянському фольклору за змістом написи. На весільних рушниках, приміром, з'являються такі фрази: "Чем богата тем и рада", або з одного кінця: "Не трудна моя работа угодить мне Вам охота", з іншого: "Мылься мылься будешь белая", "Не имей сто рублей а имей сто друзей", "Мыло серо моет белых наживай новых". Виконуються вони також і на скатертинах: "Выпьешь чайку позабудешь тоску" ... " [1, 93 – 94].

Аби зрозуміти глибинні причини такого не надто позитивного ставлення науковців до вишивання словесних текстів, слід звернутися до історії виникнення і поширення цього явища.

Вербальні тексти на українських рушниках почали з'являтися у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Цьому сприяло масове розповсюдження друкованої продукції серед народу, і, як наслідок, зростання рівня грамотності населення [2, 27 – 28]. Деякі дослідники визначають навіть "милування літерою" як одну з характерних ознак того періоду [3].

Водночас, як стверджують науковці, семантика давнього орнаменту тоді вже була забута багатьма дівчатами та жінками: "На початку ХХ ст. відбулося часткове відокремлення мистецтва від онтологічних основ життя. Воно вже не цілковито відбиває буття, а локалізується в певну фольклорно-художню систему" [4, 28 – 29]. "В кінці ХІХ – на початку ХХ століття в орнаменті рушників давні образні структури зникають, поступаючись місцем більш зрозумілим" [5, 25]. " ... Простежуються тенденції до втрати первинної сакральності подільських орнаментів у цілому... " [6, 80].

Появу написів на текстильних виробах, таким чином, окремі науковці розцінюють виключно як вияв дівочого та жіночого бажання (свідомого чи підсвідомого) продемонструвати свою освіченість, а також як наслідок забуття давнішої мови орнаменту, який раніше виконував ті ж функції (зокрема інформаційну), що і слово.

Приводом скептичного ставлення до подібних вишивок став до того ж і той факт, що значну роль у поширенні таких написів та сюжетів відіграли друковані схеми для рукоділля, які стали масово тиражуватися з другої половини ХІХ ст. На той час (з 1864 р.) одним із найвідоміших виробників такої продукції був власник московської парфумерно-косметичної фабрики "Брокеръ и К" Г. Брокер, француз за походженням [7, 95]. Як подарунок до купленого мила або одеколону співробітниками цієї фірми пропонувалися схеми для вишивання.

Згодом виникали й інші подібні фабрики, та за всіма такими вишивками закріпилася презирлива назва "брокарівщина". Цей термін чимало науковців вживали (вживають подекуди й досі) як антитезу "справжньому", "чистому" народному мистецтву.

Таким чином, з середини ХХ ст. серед дослідників українського народного декоративного-прикладного мистецтва розпочалося справжнє "гоніння" "брокарівських" вишивок. Учені всіляко намагалися поставити під сумнів цінність рушників та сорочок, виконаних у подібному стилі, а колекціонери старовинних речей уникали збирати такі зразки.

Синонімом "брокарівщини" у розумінні багатьох збирачів та дослідників народного мистецтва стала "псевдонародність": "У центральних районах України набувають поширення друковані картинки зі сценами з народного життя, приправлені приказками й висловлюваннями повчального характеру. Натуралістичне трактування сюжету, нехтування декоративними принципами вишивки утверджували псевдонародний стиль. Схожі сюжети кочують різними регіонами України, іноді витісняють традиційну, притаманну кожній місцевості вишивку, нівелюють її особливості" [8, 36].

З вищенаведеної цитати зрозуміло, що подібні зразки вишивки сприймаються не лише як не варті серйозної уваги дослідників, але і як явище шкідливе, адже воно начебто "вбиває" автентичне мистецтво (мовляв, це і не фольклор, а фейклор, адже і тексти написів могли бути запозичені з друкованих взірців).

Неабияку роль у такому вкрай негативному ставленні до "брокарівських" вишитих виробів відіграли погляди авторитетних збирачів і дослідників автентичного мистецтва Олени Пчілки та (пізніше) Івана Гончара.

Так, Олена Пчілка, наголошуючи на тому, що збирає лише зразки "чисто Народного стилю, не зіпсованого, не спотвореного", пояснює: "Потреба в таких зразках, чисто народних українських – велика, бо й зразки вишиванок, так само як твори народного слова, або пісні, можуть псуватися, калічитись. До цього псування чимало прилучилися, призвели, ті "премії", мальовані листочки з візерунками, що ними обгортають, наприклад, брусочки мила, тощо" [9, 2].

Іван Гончар повністю солідарний із міркуваннями Олени Пчілки: "Земства почали видавати і популяризувати для вишивання хрестом цілі сцени з народного життя, чи то на тему народних пісень, чи ще на якусь іншу. Безперечно, що така ширвжиткова продукція місцевих урядовців не сприяла розвитку самобутньої творчості народу, це ж бо було просте копіювання натуралістичних картинок. Відтоді скрізь на Україні й

поширилися рушники, вишивані на теми пісень: "Оце ж тая криниченька, де голуб купався", або зустріч дівчини з козаком. Були копії з цілими сценами "Сватання", "Прощання", одне слово, полотнище рушника стало об'єктом відображення засобами вишивки звичаїв і переживань народу" [10, 28].

Наведені вище цитати із "Переднього слова" до "Українських узорів" (1927) Олени Пчілки та статті Івана Гончара "Доля на рушникові" (1988) часто відірвані від контексту, стали масово експлуатувати молодші покоління вітчизняних науковців.

Тут слід зробити кілька зауважень.

По-перше, якщо ще у минулому столітті намагання вчених відокремити "чисте" народне мистецтво від "нечистого" видається цілком виправданим, то сьогодні це зробити практично неможливо. Так чи інакше, але в умовах глобалізації фольклор неодмінно зазнає впливів масового мистецтва, а регіональні особливості потроху зникають.

По-друге, мабуть, варто все ж таки визначитися, що фольклором ми називаємо не те, що народилося, а те що живе та функціонує у народному середовищі. Як зазначає П. Богатирьов, "для фольклористики суттєво зовсім не позафольклорне походження та побутування джерел, а функція запозичення, відбирання і трансформація запозиченого матеріалу" [11, 377].

По-третє, навіть І. Гончар, масово цитований противниками "брокарівщини", визнає: "Народ, в своїй кращій мистецькій масі, ніколи в чистому вигляді не сприймав чужинських впливів, а завжди переосмислював їх по-своєму, надавав цим запозиченням свого національного характеру, забарвлював те "копіювання" рідними мотивами своєї душі" [10, 28].

До цього слід додати, що під час збирання польових матеріалів та роботи у фондах музеїв випадків "простого копіювання" схем практично не було розглянуто. Із "бездумним копіюванням" скоріше доводилося стикатися під час опрацювання критичної літератури, коли одні й ті самі рядки виявлялися переписаними по декілька разів кількома поколіннями науковців.

Мета статті. Метою цієї статті є на прикладі конкретних зразків вишитих вербальних текстів довести, що вони являють собою фольклор.

Виклад основного матеріалу. Варто згадати ще одну, хоча і не дуже поширену, "претензію" вже суто до епіграфічних вишивок. Вона полягає у тому, нібито вишивальниці могли копіювати літери, не розуміючи змісту написаного.

На одному з інтернет-форумів фольклористів висловлюється думка, що "неграмотним вишивальницям смисл відтвореного напису був

не надто важливий, він сприймався як модний візерунок, сам же факт розміщення на власному виробі напису підіймав сільську майстриню в очах інших до рівня носія "міської премудрості". Водночас, дослідник не приховує свого захоплення від вишитих епіграфів: " ... Самі написи бувають шедеврами – лірики або кмітливості" і навіть пропонує "повчитися у майстринь минулого" [12].

Російська дослідниця Т. Гусарова [13], щоправда, аналізуючи вербальні тексти на тканих пасках, знаходить аж три причини виникнення помилок у написанні слів: 1) неуважність (при цьому готове полотно не розпускали, оскільки це потребувало набагато більше зусиль і часу); 2) механічне копіювання і нерозуміння взагалі змісту тексту; 3) діалектні особливості вимовляння того чи іншого слова.

З усіх трьох причин найближчою до істини нам видається остання. Під час збирання польового матеріалу було помічено, що найчастотніші помилки – орфографічні, тобто ті, що пов'язані не із візуальною схожістю окремих літер, а з їхнім звучанням. Написання (точніше, вишивання) багатьох слів, очевидно, відображає особливості місцевих говірок. Дівчата і жінки під час вишивання словесних текстів нерідко послуговувалися принципом "як чуємо, так і пишемо".

Так, слово "криниченька" у вишитих зразках набуває кількох варіантів: "крынычынька", "криничэнка", "крынычынька", "кирниченька", "криница", "кринеченка", "крениченька" тощо. Очевидно, що і наголоси у вимовлянні слів не збігаються. У першому варіанті ("крынычынька"), імовірно, наголошеним є другий склад, а у шостому ("кринеченка") – третій склад. Отже, ці написи не могли бути просто скопійовані з друкованого видання.

Часто на рушниках кін. ХІХ – поч. ХХ ст. можна побачити написи українською мовою, але російськими літерами, як-от: "Щырою рукою рушник вышивала и щастя у Бога для тебе прохала", "Хто дивчыны не кохае той счаслывым не буае", "Оцэж тая крынычынька що голуб купався, Оцэж тая дивчынонька, що я жыныхався", "Якбы ны любывь тобь ныходывь" тощо. Це підтверджує думку про те, що вишивальниці, послуговуючись друкованими схемами літер російської абетки (які на той час масово друкувалися), тексти складали все ж таки самостійно.

Чимало написів є українсько-російськими: "Встань рано неленись, вмійсь і Богу помолись", "Молоді літа золотое время", "Руки вытырай мать вспоынай, Згадуй матырь тай ны лыхомь" та ін. Такі зразки можуть свідчити про двомовність вишивальниць.

Можливо, і після наведених щойно аргументів все одно знайдуться такі вчені, котрі наполягатимуть на "бездумному копіюванні" вишитих фраз. Тоді

застосуємо метод доведення від протилежного. Припустимо, що вишивальниці механічно перенесли на тканину слова, зміст яких їм при цьому не був важливим. Адже тексти написів на рушниках зазвичай мають вторинне походження. Їхньою базою (або прототекстом) є ліричні пісні, молитви, побажання, прислів'я та приказки тощо. Звідси (за умови механічного перенесення слів) має бути так, що первинні тексти не зазнають змін залежно від контексту побутування. (У нашому випадку контекстом побутування вербального тексту є вишитий виріб, рушник). Проте під час збирання польового матеріалу були виявлені деякі модифікації первинних текстів (прототекстів).

Пояснимо це на прикладах.

Так, народне прислів'я "Не трудна моя робота, угодить (догодить, вгодить тощо) була охота" (прототекст), потрапляючи на рушник (контекст побутування), набуває таких варіантів:

1) "НЕ ТРУДНА МОЯ РОБОТА БРАЛА ШИТЬ МЕНЕ ОХОТА";
2) "НЕ ТРУДНА РОБОТА ВИШИВАТЬ ОХОТА НА СТІНУ ПОВІШУ ЖИЗЬ СВОЮ ПОТІШУ"; 3) "ТРУДНА БУЛА РОБОТА В МЕНЕ ШИТ БУЛА ОХОТА ШИТО 1928 Р. НАПАМЯТ ДОЧЕРІ СВО..."; 4) "ХОЧ ТРУДНА БУЛА РАБОТА ЗАТО ТКАТЬ БУЛА ОХОТА"; 5) "ХОЧ ТРУДНА МОЯ РОБОТА ТАК НАШИТЬ БУЛА ОХОТА"; 6) "НЕ ТРУДНА МОЯ РОБОТА ВИШИВАТЬ БУЛА ОХОТА" тощо.

У наведених вище написах на рушниках уже не просто зазначається "охоче" ставлення до праці, як у прототексті-прислів'ї, а ще й з'являється пояснення того, у чому саме полягала робота ("шити", "нашити", "ткати", "вишивати" тощо). А у другому варіанті навіть вказується призначення готового виробу – декоративне ("... на стіну повішу життя свою потішу").

Слід, однак, звернути увагу, що на одному з вишитих рушників міститься напис "ХОЧ ТРУДНА БУЛА РАБОТА ЗАТО ТКАТЬ БУЛА ОХОТА"; а на тканому крелевецькому рушникові, навпаки, зазначається, що він "вишивався". Такі випадки аж ніяк не є доказом "механічного копіювання". Пам'ятаємо: слова "шити", "ткати", "вишивати", якими ми у реальному житті позначаємо різні види робіт з тканиною, у фольклорі можуть вживатися як синоніми.

Завдяки новому контексту побутування з'являється додаткова, уточнювальна семантика тексту. При цьому зберігаються такі характеристики тексту, як функція (задобрення того, кому дарується річ; створення доброзичливої атмосфери), ритміка, складочислова будова тощо.

Наведемо ще один приклад зміни тексту залежно від його контексту.

Так, російська народна приказка "Если любишь, так женись, а не любишь – откажись" (міститься ще у казці В. Даля "Сказка про Івана Молодого Сержанта" (1832р.)) на поч. ХХ ст. з'явилася і на рушниках

(як російських, так і українських): "ЕСЛИ ЛЮБИШЬ УВОТРИСЬ А НЕ ЛЮБИШЬ ОТКАЖИСЬ"; "ЕСЛИ ЛЮБИШ УВОТРИСЬ А НЕ ЛЮБИШ АТКАЖИ".

Незважаючи на семантику слово "увотриись", що чітко вказує на утилітарне призначення рушника, це був не просто утирач. Готовий виріб дарувала дівчина коханому парубку як знак того, що вона має на нього "серйозні наміри". Хлопець – якщо він погодився прийняти такий подарунок – був зобов'язаний одружитися на цій дівчині. Коли ж він не бажав таких наслідків, то мав повернути рушник дарувальниці.

Тому слово "увотриись" не слід розуміти буквально (воно не означає, що у дівчини було на меті, аби хлопець, скажімо, просто повісив цього рушничка собі на кілочок і після звичайної процедури вмивання застосовував подарований нею виріб відповідно до призначення – тобто утирався ним; ні, плани її були куди більш далекоглядні: вона бажала вийти за цього парубка заміж). Тобто "увотриись" = "женись".

Прототекст "Если любишь, так женись, а не любишь – откажись" за обсягом, змістом і функцією практично не відрізняється від наведеного вище рушникового напису. Але форма рушникового тексту більш вишукана, вона має метафоричне звучання.

Контекстом, що змінив форму прототексту, стає вже не просто вишитий (тканий, шитий) виріб (на відміну від попереднього випадку), а саме рушник, що має власну, лише йому притаманну утилітарну функцію – витирання рук, обличчя тощо.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив: з кін. ХІХ – поч. ХХ ст. народ не займався "бездумним копіюванням" продуктів масового виробництва, як це прийнято вважати у певних наукових колах. Друковані схеми для рукоділля зовсім не витіснили творчий потенціал жіноцтва. Завдяки переосмисленню давніших фольклорних текстів і включенням їх у вишивку породжувалися принципово нові рушникові тексти (які також є фольклорними, а не фейклорними). Тому заклик окремих поціновувачів старовини збирати та вивчати лише автентичні зразки народної культури у нашому випадку є безпідставним та навіть шкідливим. Адже відкидаючи ту частину народної творчості, яка, безперечно, існувала (і наразі, до речі, відроджується), ми ризикуємо додати чергову лакуну у наше розуміння про народну культуру загалом.

Одержано редакцією – 13.11.2014. Прийнято до публікації – 15.12.2014.

Анотація. Волковичер Т. Вышитые вербальные тексты на украинских рушниках кон. XIX – первой пол. XX в. : фольклор или фейклор? Статья посвящена вышитым украинским рушникам кон. XIX – первой пол. XX ст., которые содержат словесный компонент. Указано, что на данный момент подобные образцы вышивок воспринимаются многими исследователями не только как не стоящее серьёзного внимания явление, но и как угроза настоящему, аутентичному народному искусству. Однако вербальные тексты (в частности, их диалектные особенности) как одна из составляющих таких вышивок часто являются доказательством того, что они составлялись самостоятельно, а не копировались. В статье анализируются вышитые рушники с надписями, прототекстами которых выступают пословицы "Не трудна моя работа, угодить була охота" и "Если любишь, так женись, а не любишь – откажись". Обнаружено, что первоначальный текст (в нашем случае, пословица) может модифицироваться в зависимости от контекста. В выводах автор предлагает рассматривать вышитые эпиграфы как фольклорные тексты.

Ключевые слова: рушник, надпись, вербальный текст, вышитый эпиграф, прототекст, контекст, "брокеровщина", фольклор, фейклор, "псевдонародность".

Summary. Volkovicher T. Embroidered verbal texts in Ukrainian towels context. XIX – first half. XX century .: folklore or feyklar? The article is devoted to the embroidered Ukrainian towels (the end of the 19th – the early and mid 20th century), which contain a verbal component. It is declared, that today such embroidered patterns are interpreted by many researchers as not worth paying attention, furthermore, as a threat for true, authentic folk art. However, verbal texts (particularly, their dialect peculiarities) as one of such embroideries components frequently demonstrate that these texts were composed by the embroideresses on their own, but not were copied. The embroidered towels` inscriptions with prototexts-proverbs "My work is not hard, I wished to oblige" and "If you love me, you have to get married to me" are analysed. It is defined, that the prototext (in our case, it is a proverb) can be modified depending on the context. The author makes the conclusion that such texts may be determined as folk texts.

Key words: towel, inscription, verbal text, embroidered epigraph, prototext, context, "brokarovshchina", folklore, fakelore, "pseudo-national traits".

УДК 392.8

Анна КОРЖИК

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ХАРЧУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена проблемі дослідження традиційного харчування українців у фольклористиці ХІХ століття, зокрема доробку М. Маркевича, П. Чубинського, В. Гнатюка, Хв. Вовка, І. Франка, М. Грушевського та інших. Окреслено основні напрямки дослідження українського фольклору, пов'язаного з традиційним харчуванням, виокремлено методи та засади дослідження цього періоду, а також вплив досліджень ХІХ століття на формування сучасних підходів до традиційного буденного та святкового харчування, як невід'ємної складової щоденних практик і сакральних дійств та релігійних настанов. Увага приділяється дослідженню синхронії та діахронії у традиційному харчуванні. Окреслено доробок українських фольклористів ХІХ століття у фіксації та інтерпретації харчових табу українців.

Ключові слова: буденні страви, дослідження фольклору, їжа українців, писанка, режим харчування, ритуальна трапеза, святкові страви, традиційне харчування, фольклор ХІХ століття, фольклористика, харчове табу, християнські харчові заборони.